

Tarih ve Günce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
I/1, (2017 Yaz), ss. 29-54.

TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ HAKKINDAKİ ARAŞTIRMALARA BİR BAKIŞ

Fahriye EMGİLİ**

Öz

Lozan Görüşmeleri sürerken, 30 Ocak 1923 tarihinde, Türk ve Yunan temsilcilerince İmzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi uyarınca Türkiye’de ve Yunanistan’da doğup büyümüş yüz binlerce insan, çok kısa bir süre içinde doğdukları topraklardan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Bu makalenin amacı, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi hakkında bu güne kadar Türkiye’de yapılmış çalışmaların bir çizelgesini sunmak ve mübadele olayının teferruatına girmek değildir; hedef, mübadeleye dâhil edilen göçün öznesi olan mübadilleri konu alan tarih araştırmalarına ilişkin bir değerlendirme yapabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, Mübadele Araştırmaları, Türkiye

AN OVERVIEW OF RESEARCHES AND STUDIES ON THE TURKISH-GREEK POPULATION EXCHANGE

Abstract

Due to the Turco-Greek Population Emigration Convention signed during the Lausanne talks, hundreds of thousands of people, who were born and raised in Turkey and Greece, had to leave their country of birth in a very short period of time .

The purpose of this article is not to enter into the details of the exchange event; the objective is to shed light to historical researches and various

* Dr. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (femgili@gmail.com).

** Her makalemi olduğu gibi bu makalemi de dil ve üslup açısından inceleyerek, değerli emekleri ile katkıda bulunan Edebiyat öğretmenim Sayın Hocam, Ümit Aloğlu’na ve Değerli Hocam, Prof. Dr. Mustafa Kahramanyol’a teşekkür ederim.

studies in Turkey concerning the immigration with all of its aspects, including various viewpoints and anecdotes.

Key Words: Turkish-Greek Population Exchange, Researches of Exchange Population, Turkey

Giriş

24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması'nın ardından, Türkiye'de veya Yunanistan'da doğup büyümüş yüz binlerce insan, hükümetler arası protokol gereğince, mecburî nüfus değişimine tabi tutularak doğdukları toprakları terk etmek zorunda bırakılmışlardır.

Lozan Konferansı'nın ilk safhasında, 30 Ocak 1923'te Türk ve Yunan heyetleri arasında imzalanan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfusla (Batı Trakya'dakiler hariç), Türkiye'de yaşayan Rum Ortodoks nüfusun (İstanbul'daki Rumlar hariç) mübadelesi kararlaştırılmıştır.¹ Bu sözleşmede, kimin mübadeleye tabi tutulacağı, kimin hariç tutulacağı, mülklerin tasfiyesi, göçü denetlemek gibi konular üzerine ayrıntılı tarifler ve şartlar konulmuştur.

Yunanistan'dan gelen Müslüman'ların büyük çoğunluğu Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından bir sözleşmeye bağlı olarak denetime tabi olarak gelmişlerdir. Ortodoks Rum'ların çokluğu ise belli bir denetime tabi olmadan savaş koşullarında ve Yunan ordusunun yenilgisi ile Anadolu'dan ayrılmıştır. 1922 yılında Yunan ordusunun bozguna uğramasının ardından Batı Anadolu'daki Rum halkı, aciliyeti de gerektiren koşullar nedeniyle kitleler halinde kaçmış ve 1923'te imzalanmış olan sözleşme uyarınca göç kapsamına alınmışlardır.

Türk Kuruluş Savaşı'nda Yunanistan'ın yenilgisi, Yunanistan'a büyük bir göç dalgasına sebep olmuştu. Mudanya Mütarekesi'ni izleyen günlerde, Doğu Trakya'dan ve İstanbul'dan çok sayıda Rum, Yunanistan'a göç etmişti. Aynı yıllarda Bulgaristan ve Rusya'dan da yaklaşık 1.200.000 göçmen Yunanistan'a sığınmıştır.

Bu göçmen akını ile birlikte Yunanistan, önemli iktisadî, siyasî, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bu sebeple Yunanistan, bir taraftan bu göçmenlerin terk ettikleri Türk topraklarına geri dönmelerini, diğer taraftan da

¹ Bkz. *Lozan Sulh Muahadenamesi MukaveleNamesi 24 Temmuz 1339-1923*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekaleti, ss.103-109; *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, T.I, C.I, K.I, Yay. Haz. Seha Meray, YKY, İstanbul, 2002, s.20-21; Cemil Bilsel, *Lozan*, II, İstanbul, 1998, ss. 293-295; Ali Naci Karacan, *Lozan*, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2017; Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 6.

Anadolu'daki Rumlar'dan boşalan yerlere Yunanistan'daki Türklerin nakledilmelerini istiyordu.²

Milletler Cemiyeti, savaş sonucu ortaya çıkan bu göçmen sorununu incelemek için, Norveçli Doktor Fridtjof Nansen'i (Frijof Nansen) görevlendirdi.³ Dr. Nansen'in ilk girişimi, 27 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Atatürk'le yazışması ve 12 Ekim 1922'de İstanbul'a gelen Ankara temsilcisi Hamit Bey ile görüşmesi olmuştu.⁴ Taraflarla görüşen Nansen, her iki ülkenin de mübadeleyi istediğini Milletler Cemiyeti'ne bildirmiştir. Nansen'in düşüncesine göre, tarafların isteklerinin ötesinde, mübadele kendi başına istenmeğe değerdir. Nansen'in raporuna göre, azınlıkların çabuk ve etkili bir şekilde mübadelesi, hem iktisadî sorunların çözümlenmesini, hem de Müslüman uyrukların Yunanistan'dan ayrılmasını ve Yunanistan'ın çeşitli yerleşim birimlerine sığınmış olan göçmenlerin bunların boşaltacağı evlere yerleştirilmelerini sağlayacaktır.

Sonuçta, Lozan görüşmelerinde bu sorunları çözüme kavuşturmak için 30 Ocak 1923'de Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması yapıldı ve her iki ülkede yaşayan halkın bir kısmının değiş-tokuşu gerçekleştirildi.⁵

Aslında, Lozan Sözleşmesi, Lord Curzon'un sıklıkla ifade edilen deyimiyle "halkların ayrışması" için yasal çerçeveyi oluşturmuş ve uygulamaya koymuştur. Bu süreç, daha on yıl öncesinden başlamış olup, özellikle Anadolu kıyılarını etkilemiş ve Osmanlı tarihinin bu son dönemine damgasını vurmuştur.⁶

Bu çalışmada da, Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile Türkiye'ye gelen mübadiller hakkında yapılmış araştırmalara değinilerek, çalışmalarda mübadele olayına yönelik ortak ve farklı bakış açılarının ortaya konulması da amaçlanmıştır.

² Venizelos Yunanistan'da karşılaşılan yer problemlerinden dolayı buna önlem olarak oradaki 350.000 Türkün Anadolu'da Rumlardan boşalan yerlere nakledilmesini istiyordu. Bkz. Stephan Ladas, *The Exchange Of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932, s.335; İbrahim Erdal; "Mübadil Göçmenlerin Taşınması Meselesi ve Türk Vapurcuları ile Yapılan Nakil Sözleşmesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu, Mayıs-Kasım 2003, Yıl:16, Sayı:31-32, Ankara.

³ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, A.T.A.S.E. Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay, Ankara, 1986, ss. 244-247(241-277); *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, T.I., C.I, K.I, Yay. Haz. Seha Meray, YKY, İstanbul, 2002, s.118.

⁴S.P. Ladas, *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan Company, New York, 1932, s.335.

⁵ Bu göçün, kendine özgü yanları vardı: Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 850.000 kadar Anadolu Rum, firari Yunan askerleriyle birlikte Yunanistan'a kaçmış ve orada büyük sosyo-iktisadî meselelere sebep olmuşlardı. Karma komisyonun resmi kayıtlarına göre; 1923'ten sonra göç eden Yunanlıların sayısı 189.916 ve Türkiye'ye gönderilenlerin sayısı 355.635'dir. Bkz. S.P. Ladas, *a.g.e.*, s.438-439.

⁶ René Hirschon, "Ege Bölgesinde Ayrışan Halklar", *Ege'yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.4

1. Türk Tarih Yazımında Mübadele

İşbu mübadele-göç olayı her iki ülkede farklı dönemlerde araştırmacıların ilgisini çekmiş ve yazılmıştır. Mübadele olayı, Yunanistan'da daha 1930'larda önemli bir konu sayılırken, Türkiye'de ancak 1990'lardan sonra ilgi odağı olabilmektedir. Bunun birçok sebebi ve saiki olmakla beraber, muhtemelen bu göç olayının iki ülkedeki farklı tarihî, siyasî önem taşımasıdır. Ayrıca olaya dâhil olan iki nüfusun büyüklük ve nitelik farklılıkları başlıca etkenlerden olsalar gerekir.

Yunanistan'da mübadillerin ve mültecilerin hafızasını kaydetme ve geleceğe aktarma görevi, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nce yürütülmüştür. Bu merkez, 1940'lardan 1970'lere kadar, Yunanistan'da nüfusa ilişkin araştırma ve belge oluşturmayla ilgili tek kuruluş olmanın yanı sıra, sözlü tarih çalışmalarıyla da Küçük Asya'daki Yunanlı cemaatlere ilişkin tabloyu oluşturmaya çalışmıştır.⁷

Türkiye'de ise, mübadele konusundaki araştırmalar son derece yeni ve sığdır. Arı'nın vurguladığı; bu gecikme ve sığlık yalnızca özel bir alan olan mübadele konusuyla ilgili değil, genel göç konularıyla da ilgili büyük bir eksikliklerdir.⁸ Göç konusunda araştırma yapmada gecikmenin belli sebepleri bulunmaktadır. İtiraf etmek zorundayız ki, göç konusundaki bu ilgi eksikliği yalnızca tarihçiler açısından değil, diğer bilim disiplinleri için de böyledir. Meselâ, Ahmet Cevat Eren, Behice Boran ve Niyazi Berkes, Orhan Türkdoğan, Cevat Geray ve Oğuz Arı gibi, alanının kıdemlisi olmuş kişilerin ve onları izleyen kimi ardıllarının yaptığı çalışmalar bir yana bırakılırsa, Türkiye'de sosyolojik olarak da göç konusuna pek değinilmemiştir.⁹

⁷ Evangelia Balta, "Mübadillerin Tarih Yazımı ve Yunan Tarih Yazımındaki Yeri", s.114-115. [https://www.google.com.tr/?gws_rd=ssl#q=M%C3%BCbadillerin+Tarih+Yaz%C4%B1m%C4%B1+ve+Yunan+tarih+yaz%C4%B1m%C4%B1ndaki+Yeri.\(Erişim+Tarihi,+6.06.2017\);Yunanistan'ın+Türkiye'ye+göre+daha+erken+ve+ilmî+yaklaşımı,+bu+nüfus+hareketini+adlandırmalarında+ve+ülke+olarak+bakış+açılarını+yansıtmakta+kendilerine+avantaj+yaratmış,+göçmenlerin+Türkiye+boyutunun+Yunan+çevrelerince+ve+uluslararası+boyutta+bilinmemesine+sebebiyet+vermiştir.+Yunanistan'daki+mübadillerin+ve+nüfus+hareketinin+tek+etkilenen+taraf+olduğu+-istemli+ya+da+istemsiz+-+bu+şekilde+ortaya+konmuştur.+Tuncay+Ercan+Sepetçioğlu,+İki+Tarihsel+“Eski”+Kavram,+Bir+Sosyo-Kültürel+“Yeni”+Kimlik:+Mübadile+Nedir,+Mübadiller+Kimlerdir?,+TSA/+YIL:18,+Özel+Sayı,+S:3,+Ocak/January+2014,+s.62.](https://www.google.com.tr/?gws_rd=ssl#q=M%C3%BCbadillerin+Tarih+Yaz%C4%B1m%C4%B1+ve+Yunan+tarih+yaz%C4%B1m%C4%B1ndaki+Yeri.(Erişim+Tarihi,+6.06.2017);Yunanistan'ın+Türkiye'ye+göre+daha+erken+ve+ilmî+yaklaşımı,+bu+nüfus+hareketini+adlandırmalarında+ve+ülke+olarak+bakış+açılarını+yansıtmakta+kendilerine+avantaj+yaratmış,+göçmenlerin+Türkiye+boyutunun+Yunan+çevrelerince+ve+uluslararası+boyutta+bilinmemesine+sebebiyet+vermiştir.+Yunanistan'daki+mübadillerin+ve+nüfus+hareketinin+tek+etkilenen+taraf+olduğu+-istemli+ya+da+istemsiz+-+bu+şekilde+ortaya+konmuştur.+Tuncay+Ercan+Sepetçioğlu,+İki+Tarihsel+“Eski”+Kavram,+Bir+Sosyo-Kültürel+“Yeni”+Kimlik:+Mübadile+Nedir,+Mübadiller+Kimlerdir?,+TSA/+YIL:18,+Özel+Sayı,+S:3,+Ocak/January+2014,+s.62.)

⁸ Kemal Arı, Mübadele araştırmalarına yönelik durum tespitinde; araştırmacıların ya da bu konuda uzman kişilerin resmi kurumlardaki karşılaştıkları güçlüklerin de göç araştırmalarındaki etkisine yönelik durum tespiti yapar; işlevi güdükleşmiş, etkinliği sınırlanmış kimi kurumların, genel anlamda ilgisiz ve bezgin tavırla bu tür konulara lakayt kalması da, ne yazık ki, hem kimi verileri kayda geçmede, hem de araştırma yapanların önüne akla hayale gelmez engel çıkarmalarında önemli bir etken olarak algılanmalıdır. Kemal Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik Durum Saptaması", *Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi*, Der. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, Edebiyat Fakültesi, İzmir, s.125.

⁹ Kemal Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik...", s.123-124; Göç ve mübadele konusunda yapılmış araştırmalardan ilk olma özelliğini taşıyan çalışmalardan, Ahmet Cevat Eren'in 1966'da yayınladığı *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*; Cevat Geray'ın *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçmenlerin İskânı (1923-1961)* önemli başvuru kaynaklarımızdır.

Sosyologların konuya belli bir ilgi göstermeye başladıkları 1950-1960'lar Türkiye'sinde, tarihçilerin göç konularında araştırma yapmaları hemen hemen hiç söz konusu olmamıştır. Tarihi boşluk bir yana; sonraki dönemlerde sosyologlara da oluşan ilgi eksilmesi üzerine, sosyolojik yönden de büyük bir boşluğun bulunduğu görülmektedir. Büyük göç dalgalarını sürekli olarak kendine çekmiş olan Türkiye'de, göçmen kitlelerin siyasal eğilimleri ve tercihlerini, tarihsel süreç içinde ya da belli bir dönemde ele alan bir sosyolojik araştırma bulmak pek mümkün değildir.¹⁰

Bir diğer önemli husus da, Yunanistan'ın kültür bağlamında da olsa yaşatılmasını sağlamak amacıyla Anadolu'dan gelen mübadil göçmenlere yönelik olarak başlattığı bir çalışmanın benzerinin, bizde hiçbir zaman tam manasıyla yapılmamış olduğudur. Mübadelenin yaşandığı yıllarda, mübadillerin hatıralarının kayıt altına alınması ve geçmişin en azından kültür bağlarıyla da olsa geleceğe aktarımını esas alan esaslı bir çalışma işini yürüten kuruluş olmamıştır.

Öte yandan, Müslüman-Türk mübadiller de geride bıraktıkları topraklara ait hatıraların kaydedilmesi ve muhafazası konusunda yeterince ilgili olmamışlardır. Türkiye'de mübadele olayına karşı kayıtsız kalınmasına yönelik siyasî, demografik, sosyal, iktisadî ve tarihî sebepler ileri sürülebilir.¹¹ Öncelikle, Türkiye için Türk-Yunan Nüfus mübadelesi askerî bir zaferin neticesinde yaşanmıştır. Yunanistan için ise, bu durum askerî bir yenilginin sonucunda olmuştur.

Mübadele ile Türkiye'ye gelenlerin sayısı 456.720 iken giden Ortodoks Rumlar'ın sayısı 1.5 milyon civarındadır.¹² Nicelik olarak bakıldığında Yunanistan'a yerleşen göçmenler nüfusun % 20'sini oluştururken, Türkiye'ye yerleşenler için bu oran 3.8'dir. (Türkiye'nin 1923'teki nüfusu 13 milyon civarındadır). Dolayısıyla Yunanistan için mübadelenin yarattığı toplumsal ve demografik dönüşüm daha farklı olmuştur.

Belirtilmesi gereken bir başka konu da, Türkiye için mübadelenin daha az yaralayıcı olmuş olduğudur. Bunda, Türk toplumunun göç olgusuna daha aşina bir toplum olması hususunun etkili olduğu söylenebilir. Çünkü 1912-1920 yılları arasında, Anadolu'ya Balkanlar'dan yoğun bir göçmen akını olmuştur.¹³ Mübadele ise, özünde, on yıl önce Osmanlı topraklarında yaşananların, Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında, insanların kitleler halinde, âcil durum şartları altında yerlerinden edilmelerinin bir devamı gibiydi. Fakat, Osmanlı topraklarında daha önce yaşanmış olan göç olayı daha az ilgi uyandırmış, uluslararası bir yardım veya

¹⁰ Kemal Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik...", s.123-124.

¹¹ Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.88, 92.

¹² Arı, a.g.e., s.92.

¹³ Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri: 1860-1923*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

müdahale gerçekleşmemiştir; aradaki fark, Balkanlar'dan giden göçlerin uzun yıllara yayılmış olmasıdır.

Ayrıca, mübadelenin yaşandığı yıllarda ve onu izleyen dönemde, modern Türkiye'nin inşası süreci ana hedef olmuştur. Dolayısıyla Anadolu'nun Türkleştirilmesi üzerine inşa edilmiş millî bir kimlik yaratma hedefinin "baskısı" da dönemin akademik ve edebî metinlerinde sessizliğini hissettirmiştir. Çünkü 'kayıp vatanlara' göndermede bulunmak, aynı zamanda mübadele fikrinin uygulanışına da eleştirel yaklaşmayı gerekli kılabildi.

Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Yunan ve Türk tarih yazımında çeşitli veçheleriyle ele alınmıştır. Yunan milliyetçi tarih yazımı, nüfus mübadelesini bir çeşit "millî trajedi" ve "Küçük Asya felaketi" olarak adlandırır. Diğer yandan Türk milliyetçi tarih yazımı aynı olayı, Kurtuluş Savaşı'nın büyük anlatısı içinde ele alır ve mübadeleyle ilgili tarihî gerçeklikleri deyim yerindeyse "halının altına süpürmeyi" tercih eder.¹⁴

Erken Cumhuriyet döneminde, Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş anlatısının gölgesinde yer bulmuş ve en sonunda "resmi tarih" in içinde kıyıda köşede bir konu olarak kalmıştır.¹⁵

Genel olarak bakıldığında, Türkiye'de tarihçilik, uzun süre, ülkeler arasındaki siyasi ilişkiler ve askerî tarihçilik boyutunu aşır, toplumu ve bireyi inceleme konusu olarak algılanamamıştır. Bu yüzden, bireyin öznesi olduğu göç olgusuna yönelik ilginin az olması beklenir bir durumdur.

Nüfus mübadelesini inceleyen diğer bazı tarihçiler, konuyu Türk millî kimliği bağlamında toplumun özoluşması ve nüfusun bağdaşması kapsamında incelediler. Bu çerçevede, erken Cumhuriyet döneminde izlenen siyaseti, İttihâd ve Terakki yönetiminin (1908-1918), Anadolu'nun Türkleşmesine ve homojenleşmesine bağdaşmasına dayalı nüfus ve sosyal mühendislik siyasetinin bir devamı olarak gördüler.¹⁶

Nihayetinde Türk tarih yazımında mübadele üzerinde pek durulmamış, bu konuda yazılan kısıtlı kaynakta da durumun toplumsal boyutuyla ilgilenilmemiş, ancak devlet açısından önem ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Gayrimüslim nüfusun göç ve diğer sebeplerle ülke topraklarından silinmesiyle burjuvazi sınıfının

¹⁴ Pınar Şenşık, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler", *Studies Of The Otoman Domain*, C.6, Sayı: 10, Şubat 2016, s.86; Aytek Soner Alpan, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. 9 (2012), s. 209.

¹⁵ Bkz. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1966; Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, s. 24-25.

¹⁶ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

yitirilmesi¹⁷ gibi büyük oranda devleti ilgilendiren, bireyi veya toplumu göz ardı eden sebep-sonuç ilişkilerine yer verilir.

Dolayısıyla Yunan ve Türk tarihçiler 1920'lerin tüm tarihî olaylarını kendi milliyetçi ideolojileriyle değişik düzeylerde tahrip etmiş ve hâkim siyasî ideolojiye hizmet eden bir tarihçilik anlayışı benimsemişlerdir. Bu bağlamda, savaşlardan ve nüfus mübadelesinden etkilenen yaklaşık 2.000.000 insanın hikâyesi, iki ülkenin tarihinde siyasî iktidarların ideolojik amaçları doğrultusunda ya "hatırlanmış" ya da "unutulmuştur"¹⁸

Sanılanın aksine, Kemal Arı'ya göre; siyasî tutumların ve tercihlerin, konuya eğilmede bir kısıtlama getirdiği söylemi ise doğru bir söylem değildir. Bu ilgisizlik, bir tutum ve tercih sorunundan öte, çok daha yaygın bir duyarsızlık temeline dayandırılabilir. Nüfusunun neredeyse yüzde kırkı: bir şekilde göçü ya da göçle ilgili sorunları yaşamış bir ülke olmakla birlikte Türkiye'de göç konularını irdeleyen tarihî, toplumsal, siyasî, kültürel, sosyal antropolojik, folklorik v.b. araştırmalar hemen hemen hiç yapılmamıştır.¹⁹

Arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmaların bazıları, nüfus mübadelesi konusuna devlet-merkezli bir bakış açısıyla yaklaşırken, ancak son yirmi beş yıldır, Türk tarihçiler, sosyologlar ve antropologlar mübadelenin kültür, kimlik ve kent boyutunu ele alan eleştirel çalışmalar da üretmişlerdir.²⁰ Öte yandan, Mübadillerin

¹⁷ Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

¹⁸ Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, s. 27; Ayrıca bkz. Onur Yıldırım, "The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly*, 40, No.1 (Mart 2006), s. 46-47.

¹⁹ Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik...", s.122.

²⁰ Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri", *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s.s.77-108; Tuncay Ercan Sepetçioğlu, İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?, *TSA/YIL: 18 Özel Sayı*, S: 3, Ocak/January 2014, ss.49-84.; Bkz. İzmir yakınlarındaki Muradiye ve Menemen'e yerleşen mübadillerin kimlik, bellek ve uyum sağlama süreçlerinin ele alındığı bir çalışma için, Tolga Köker, "Göçmenlik Dersleri, Türkiye'de Zorunlu Göç Deneyimi", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.291-312; Ayhan Aktar, "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Rennee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.111-160; Nedim İpek, *Samsun ve Mübadele*, TTK Yay, Ankara, 2000 adlı yapıtı, M. Çanlı, 'Yunanistan'daki Türkler'in Anadolu'ya Nakledilmesi', *Tarih ve Toplum*, 130, Ekim; Y. Demirel 'Mübadele Dosyası', *Tarih ve Toplum*, (123, Mart-126 Haziran); M. Koraltürk, 'Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi; İbrahim Erdal, *Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006; İbrahim Erdal, "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Mübadillerin Uyum Süreci ve Sosyal-İktisadi Değişimdeki Rollerini", International Congress of Asian and North African Studies, (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007 Ankara; İbrahim Erdal, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları", *Akademi Günlüğü Dergisi*, Nisan

oluşturduğu dernek ve kuruluşlar da bilgi toplayıp, belgeleyerek ve onların yazılmasına ön ayak olarak mübadillerin hafızasının canlı utulmasına ve geleceğe aktarılmasında rol üstlenmişlerdir; bunu sürdürmektedirler.²¹

Ancak mübadele konusunda asıl sevindirici olan husus, bugünlere değin neredeyse mübadele konusuna sırtını çevirmiş durumdaki üniversitelerin de yüksek lisans ve doktora öğrencilerini bu konuya yönlendirerek, araştırmalara akademik bir boyut kazandırmak için harekete geçmiş olmalarıdır.²²

Meselâ, mübadele ile ilgili ilk tez çalışmalarından birisi, Mihri Belli'nin Missouri Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde 1940 yılında verdiği yüksek lisans tezidir ve bu, kitap olarak yayınlanmıştır.²³ 1990'ların başında gündeme gelen mübadele çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilebilir. Bu çalışmanın Lozan Mübadilleri Vakfı'nın da ön ayak olmasıyla çevirisinin yapılması ve yayımlanmasıyla bu konudaki önemli bir boşluk doldurulmuştur. Özellikle de, mübadelenin daha çok siyasi ve sebep olduğu kültürel travmalar boyutuyla ele alınmakta, buna karşılık her iki ülkedeki iktisadî sonuçlarının ve sosyal yansımalarının genellikle göz ardı edildiği dikkate alınırsa, Belli'nin çalışmasının önemi bir kat daha ortaya çıkacaktır. Özellikle, araştırmanın yapıldığı dönem, yani 30'lu yılların sonlarında henüz mübadelenin sebep olduğu yaraların tam anlamıyla kapanmamış olduğu ve dünyanın koşar adım yeni bir bunalıma doğru yol aldığı göz önüne alınırsa, bu çalışmanın içeriği ve konuya yaklaşımdaki metodolojinin hangi ölçütler bağlamında belirlendiği daha kolay anlaşılacaktır. Belli'nin mübadillerin malvarlığı, tasfiye işlemleri, iskân, konut, kamu hizmetleri, mübadillerin intibak sorunlarının yanı sıra bütün bu sürecin malî boyutları gibi önemli konu başlıkları altında incelediği bu kitap, Yunan ve Türk mübadillerin göç edişleri ve iskânlarını da ayrı ayrı ele alarak, konunun her iki kesim açısından mukayese edilmesine de imkân sağlıyor. Belli'nin çalışmasında zorunlu göçün getirdiği iki önemli iktisadî sonuç da yer alıyor; birincisi mübadelenin değış tokuş edilen kişiler üzerinde doğrudan etkisi olmuştur. Bu kişiler çok büyük sıkıntılar çekmişlerdir.

2006, Bahar, Yıl:1, Sayı:2, Ankara; İbrahim Erdal, "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardımlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:XXV, Sayı:40, Kasım 2006; Balta, E.-Milas, H., "1923 Mübadelesinin Tarihsel Sorunları Bir Destan ve Sözlü Tarih", *Tarih ve Toplum*, 1996, Cilt: 25, 5(149), 265-266.

²¹ Lozan Mübadilleri Vakfı mübadele konusunda çalışmalarla ilgili, önemli vakıflardandır.

²² Elif Yılmaz, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayrılık*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005; Cahide Zengin, *Türkiye ve Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu 1918-1930*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998; Abdurrahman Çalışkan, *Lozan Antlaşması'na Göre Nüfus Mübadelesi ve Sonrası*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.

²³ Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi/Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.

İkincisi, mübadele, söz konusu olan her iki ülkede çoğunluğu teşkil eden nüfus üzerinde de etkili olmuştur. Bu etkinin iki yönü vardır. Bunların birincisi göçün kendisinin ve göçmen iskânının maliyetinin tüm halk tarafından toplu olarak yüklenilmiş olmasıdır. Diğeri ise göçün söz konusu her iki ülkede de iktisadî uyum sorunları yaratmış olmasıdır. Türkiye mübadeleyle çok önemli bir iktisadî gücü elinde tutan nüfusun bir bölümünü kaybetmiştir. Bunun gözle görülür sonuçlarından biri, Anadolu'nun ve Trakya'nın her yerinde göze çarpan, her biri bir zamanlar zengin ticaret merkezleri olan hayalet şehir ve kasabalardır.

Nüfus mübadelesini bundan yarım asır önce iktisadî boyutuyla masaya yatıran ve inceleyen bu çalışma, hem ele aldığı konu, hem de konuyu ele alışındaki yaklaşımıyla hiç şüphesiz ki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Kuşkusuz, Türk-Yunan ahali değişimi konusu, dünyada gerçekleşen en dramatik toplumsal olgulardan biridir. Türk tarih yazımında, 1990'lı yıllarda mübadele meselesine dikkat çekmiş tarihçi Kemal Arı'dır. Arı, *Büyük Mübadele (1995)*²⁴ çalışmasında:

"Hiç kuşku yok ki, Türk Kurtuluş Savaşı dediğimiz tarihsel olgu, Türkiye tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. Bu evrenin sonunda ortaya çıkan yeni koşullar ve görüntü, güncel pek çok soruna da kaynaklık etmektedir... bu genel görüntü içerisinde, dönemin kendine özgü koşullarını belirleyen etkenler arasında, yaşanan yoğun nüfus hareketlerinin önemli bir rolü ve işlevinin olduğu görülmektedir."

İfadesiyle, araştırma konusu olan 1923 Türk-Yunan Mübadelesi ile Türkiye'ye getirilen göçmenlerin etkin işlevini görüp tanımak ve toplumsal, iktisadî yapıdaki yeni kazanımların temelindeki etkenleri anlama isteğinin yattığını belirtmiştir.²⁵

Arı'nın Büyük Mübadele'si, 1923-1930 yılları arasındaki yedi yıllık zaman dilimini esas alan, mübadeleyi çok yönlü inceleyen ve boşluğu dolduran önemli kaynaklardandır. Bu yedi yıllık süre, Türk-Yunan Savaşı'nın bitiminden mübadele olayının genel evreleri olan göçmenlerin taşınması, yerleştirilmesi ve üretici konuma getirilmeleri süreciyle, bu aşamalardan sonra onların yeni toplum yapısına olan psikolojik, sosyolojik, siyasî ve kültürel uyum evrelerini kapsamaktadır. Mübadele konusuna böylesi ayrıntılı değinen bu ilk çalışmada, arşiv belgeleri, resmi istatistikler ve yıllıklar, İzmir, Ankara, İstanbul, Trabzon, Samsun basını, hatıratlar, Türkiye Kızılay Derneği Arşiv malzemesi, Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası gibi zengin kaynaklarla, mübadelenin Türkiye'nin toplumsal oluşum sürecine olan

²⁴ Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁵ Arı, a.g.e., s.v.

katkısı ve değişik boyutları ortaya konulmuştur.²⁶ Arı'nın mübadelenin değişik yönlerine ışık tutan çalışmaları ile alanına katkısı devam etmektedir.²⁷

Kendi kararları olmayan bu mecburî göç, mübadillerin geleceklerini de belirledi. Bu nüfus değişimi, Anadolu ve Yunanistan'ın tarih boyunca bu kadar kısa bir sürede şahit olduğu en büyük nüfus hareketiydi.

Türk tarih yazımında dokunulmazlığı olan meselelerden biri; gelen mübadil kitlesinin Türk toplum yapısını homojenleştirdiği meselesidir. Aslında gelenlerin yanı sıra giden Rum göçmen kitlesi esas alındığında bunun toplumun homojenleşmesine uzun vadede etkisi olduğu gerçeğidir.

Meselâ, Girit Mübadilleri, mübadil kimliği vb. konularda araştırmalarını yürüten Ercan Sepetçioğlu'nun yorumuyla da, Balkan Savaşları'nın ardından nüfusun millet-devlet üzerindeki etkisinin farkına varan hem Türkiye hem Yunanistan, 1923 mübadele öncesi nüfus ve göç siyasetini, siyasî amaçları doğrultusunda araç olarak kullanmışlardır; fakat dil ve kültür gibi faktörleri dâhil etmemişlerdir ki bunda amacın millî devlet inşası olduğu bilinmektedir. Uygulamanın mecburî tutulması da bu iddiayı doğrular niteliktedir.²⁸

Tarihçiler, mübadeleyi, daha çok ülke nüfusunda yarattığı etnik ve dinî homojenleşme, Türkleştirme siyaseti, mülkiyet ve üretim ilişkilerinin yeniden belirlenmesi ve sınıf yapısının yeniden biçimlendirmesi ile Anadolu coğrafyasında yaptığı topyekûn dönüştürücü etkisi açısından da analiz ettiler.²⁹ Meselâ, Ayhan

²⁶ Arı'nın ifadesiyle bu yapılırken: "ortaya çıkarılan belgelerin ve bilgilerin, nesnel kalma gereğinin bilincinde olarak sorgulanmasına çalışıldı ve konunun ilk bakışta hiç ilgili yokmuş gibi görünen başka sorunlar üzerindeki etkileri araştırıldı." Bkz. Arı, *a.g.e.*, s.3.

²⁷ Kemal Arı, "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri: Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açılardan Türkiye*, (İstanbul, 23-25 Ekim 1995), Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1995, ss.496-504; yine konunun değişik yönleri için bkz: aynı yazar, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/18 (Temmuz, 1990), ss.691-706; "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Mübadil Göçmenler'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (Temmuz, 1990), ss.627-657; "Cumhuriyet Dönemi'nin İlk Yıllarında Türkiye'de Mübadele, İmar, İskan İşleri ve Mustafa Necati", *Mustafa Necati Sempozyumu* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), Kastamonu Eğitim Yüksekokulu yay., Ankara, 1991, ss.44-57; "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/23 (Mart, 1992),409-420; "Kurtuluş Savaşı Sonrasında İzmir'e Yönelik Göçler ve Etkileri", *Üç İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1992, ss.273-282; "Migration into İzmir Following the War of İndapendence and its Effects", *The Three of İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1994, ss.273-282; "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim", *Bilanço 98: 75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 1999, ss. 97-114; "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 68, Ağustos, 1999.

²⁸ Sepetçioğlu, *a.g.m.* (2014).

²⁹ Aktar, *a.g.m.*, s.124; Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York and Oxford: Bergahn Books, 2003, s. 79-96; Mübadeleyi, ülkenin etnik ve ulusal saflığını pekiştirmede bir dönüm noktası olarak gören Yunan tarihçiler, bu olayı tamamen Anadolu Rumlarının "makûs talihî" çerçevesinde ele almışlardır. Bkz. Ayhan Aktar,

Aktar bir çalışmasında, mübadelenin Milli Mücadeleden sonra meydana gelmiş, mecburî olması ve mübadil olarak Türkiye'ye gelen Rumeli göçmenlerinin savaş sonrasında yanıp yıkılmış bir ülkede iskân edilmeye çalışılması gibi etkenler sonucunda, Türkiye'nin yaşamış olduğu deneyimi daha sancılı olarak görmektedir. Türkiye'den giden Rumların, Türkiye'ye gelenlerin sayısının iki katından fazla olması sebebiyle, bu göç hareketinin Türkiye'ye daha geniş bir hareket alanı sağladığı ve mübadillerin iskânı konusunda "Türkiye'nin işi kolaydı" görüşlerinin aksine, Türkiye'de mübadillerin iskânının pek kolay olmadığını ifade etmiştir.³⁰ Keyder'in ifadesiyle de; "Türkiye'de 1914-1924 yıllarının demografik ve politik açıdan çalkantılı ortamı, söz konusu dönem açısından hiç de benzersiz değildir, bu dönemde, etnik homojenlik idealine dayanan birçok ulus-devlet kurulmuş, ya da bu tür ulus-devletlerin kurulması için mücadele edilmişti."³¹ Yine Keyder'e göre; 1923 yılında yapılan nüfus mübadelesinin sonucu olarak homojen bir temel üzerine kurulduğunu da ifade ederek, "iki tarafın politikacıları için de, etnik homojenlik anlayışları, kitlelerin kendi kaderlerini tâyin etmesi ilkesinden daha ağır basıyordu."³²

Aktar'ın yorumuyla, on yıllık savaş sona erdiğinde ve Türk-Yunan nüfus mübadelesi tamamlandığında, Türkiye'nin toplumsal yapısı da değişmişti. 1906 Osmanlı nüfus verilerine göre sokaktaki her beş kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir toplumdaki cumhuriyet yönetiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımındaki sadece kırk kişiden birinin gayrimüslim olduğu bir aşamaya gelinmiştir.³³

Nüfus mübadelesinin sosyo-kültürel ve iktisadî sonuçlarını inceleyen tarihçiler göç olgusuna insan açısından yaklaştılar ve ulus-devlet savdizinine, belirli bir mesafede durarak 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesini eleştirel bir bakış açısıyla incelediler.³⁴

Mübadele çalışmalarına bakıldığında, Mübadillerin gelişinin Türk millî iktisadî üzerinde, özellikle tarım üzerinde, olumlu etkisi olduğu yönündeki görüş,

Damla Demiröz, "Yunan Tarih yazımında Mübadele ve Göç", *Kebikeç*, No. 22, 2006, s. 87; Keyder, *a.g.m.*, s.53.

³⁰ Aktar, *a.g.m.*, s. 125-126. Türkiye 1919-1922 yılları arasında savaş alanıydı. Ülkenin Batısı önce adım adım Yunan işgalini yaşamış ve daha sonra da Milli Mücadele'nin en şiddetli savaşları burada yaşanmıştır. Türk-Yunan ordularının askerî operasyonları sonucunda evler yanmış ve binlerce kişi evsiz kalmıştır. Mübadiller Türkiye'ye gelmeye başladıklarındaki tahribatın etkisi oldukça tazeydi.

³¹ Keyder, *a.g.m.*, s.53.

³² Keyder, *a.g.m.*, s.57.

³³ Aktar, *a.g.m.*, s.154.

³⁴ Müfide Pekin (Der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*; Müfide Pekin (Der.), *Mübadil Kentler, Lozan Mübadilleri Vakfı*, İstanbul, 2012); Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy", Renée Hirschon (Der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York and Oxford, 2003, ss. 79-96;

araştırmacılarca benimsenmiştir.³⁵ Bununla birlikte, mübadele ile gelenlerin Türk iktisadî üzerindeki etkileri ayrıntılı biçimde çalışılmamıştır. İktisat tarihi alanında, mübadillerin sektöre katılımına dair çok az çalışma mevcuttur. Ancak, yine de mübadillerin Türk iktisadına olumlu katkılarının olduğunu savunan duruştan vazgeçilemez.

Elbette, üretime ilişkin konularda kazanılmış teknik bilgi, birikim ve deneyimler, iktisadî kalkınma yarışına katılacak Türkiye için önemli olmuştur. Arı'ya göre de Yunanistan'dan çok sayıda Türk göçmenin getirilişi bu açıdan etkili oldu. Bu göçmenlerin Anadolu köylüsüne oranla teknik konularda daha çok bilgi sahibi olmaları, tarım ürünlerinin türleri ve nitelikleri konusunda ise bilinç düzeylerinin yüksek oluşu, modern bir Türkiye yaratma çabasında önemliydi. Yunanistan'dan gelen mübadiller yeni tarım tekniklerini Türkiye'ye aktardılar.³⁶

Öte yandan, çalışmalardaki ortak görüş; mübadillerin Türk iktisadî hayatına olan katkıları ortaya konulurken karşılaşılan aksaklıklar ve uygulamadaki yanlışlıklar da belirtilmiştir. Mübadele göçmenlerinin Türkiye'ye getirilişlerindeki ve yerleştirilmelerindeki en temel mesele, parasal kaynakların yetersizliği idi.³⁷ Anlaşılan o ki göçmenler ne derece zor koşullarda Türkiye'ye gelmiş olduklarına dikkat çekilmektedir. Çoğunun ayağında çarıkta, sırtında gömlekten başka bir şey bulunmuyordu.

Şartların olumsuz yönde zorlamasıyla, kimi mübadillerin mesleklerini ya da uğraşlarını uygulamayacakları yörelere yerleştirilmeleri, üretim yönünden önemli kayıplara sebep olmuştur. Türkiye'yi terk eden çiftçi Rumlarla, Türkiye'ye gelen Müslüman mübadillerin hem sayısal hem de nitelik yönünden terk etmiş oldukları topraklar arasındaki fark bunun başlıca sebebiydi.³⁸ Aynı meseleye başka araştırmacılar da vurguda bulunmuştur. Tüccarların ve işadamlarının, yalnızca İstanbul haricindeki ticaret merkezi olan şehirlerden ve limanlardan göç etmesi, bölgedeki iktisadî hayatı kökünden sarstı.³⁹ Keyder'in bu konudaki tespitlerinde, Ermenilerin ve Rumların Türkiye'den ayrılmaları, önemli oranda iktisadî alanda girişimcilik becerisini kaybetmek demektir. Aynı zamanda, bu dramatik bir değişimin yanı sıra Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip kalmadığına işaret etmiştir.⁴⁰

³⁵ Bkz. Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Türkiye Cumhuriyetinin Milli İktisadına Oluşumundaki Etkisi", *TSA / YIL: 18, Özel Sayı S: 3, Ocak/January 2014*, ss.105-121; Arı, *a.g.e.*, s.2, 158; Sepetçioğlu, "İki Tarihsel "Eski" ...", s.70.

³⁶ Arı, *a.g.e.*, s.2.

³⁷ 1923 yılından 1929 yılına değin harcanan para tutarı, 28.018.352 lira idi. Arı, *a.g.e.*, s.148.

³⁸ Arı, *a.g.e.*, s.152; Finans, sanayi ve ticaret büyük oranda Hıristiyan nüfusun elinde olduğu için, Türkiye girişimci sınıfını kaybetti. Renee Hirschon, "Lozan Sözleşmesi'nin Sonuçları: Genel Bir Bakış", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.17; Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin.", s.115, 118-119; İpek, *a.g.e.*, s.41.

³⁹ Bkz. Aktar, *a.g.m.*, s.118.

⁴⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989, s.67.

Araştırmalarda üzerinde durulan ortak meselelerden biri de gelen göçmenlerin önemli bir kısmı eski sahip oldukları iktisadî durumlarına kavuşamazken, küçük bir azınlığın haksız kazançlarla servetlerine servet kattıklarıdır.⁴¹ Ayrıca araştırmalardaki hâkim ortak görüş; Yunanistan'dan gelen bu mübadillerin büyük kısmı, çiftçilikle uğraşan kimselerdi. Bunların bir kısmı kısa sürede kendilerine yeter hale gelmişler, ülke için avantaj sağlamışlar ve devlete sorun olmamışlardır. Ancak bunların alışık olmadıkları iklim koşullarındaki bölgelere ve tarımsal alanlara yerleştirilmeleri onların uzmanlığından yeteri ölçüde yararlanılmasına mani olduğu görüşü de başat tespitlerdendir.⁴²

Sabahattin Ali, Çirkince adlı romanında bu meseleye şöyle değinmiştir: *"Göçmenlerin çoğu meteliksizdi. Para yedirip işlerini gördürmeyince, hepsi bir yana dağıldı. Rumeli'de koca çiftlik bırakan bir adama, yüz ağaç zeytin düşmedi de, köyünde bir baskısı olan burada üç fabrikaya sahip çıktı."*⁴³

Mübadeleye olan ilginin azlığını açıklayacak bir başka sebep olarak, gelen kitlenin sosyo-iktisadî yapısı da gösterilebilir. Mübadillerin büyük çoğunluğunun kırsal kesimden gelmesi ve gelenlerdeki okuma yazma oranının düşük olması, ilk kuşak mübadillerin yaşadıklarını yazılı hatırat haline getirmelerini engellemiştir.

Öte yandan, doğduğu topraklardan ayrılmak zorunda kalan bu insanların hayat hikâyeleri tarihî açıdan da önemlidir. Göçmenler, mübadiller, Türkiye'ye geldiklerinde, bunların ellerinde bir takım anı defterleri, günlükler falan bulunmuyordu. Göç öncesi dönemi, göç yolculuğunu, olayların oluşu sırasındaki duyguları kayıt edenlere ait hatırat yok denecek kadar azdır. Bunun belli başlı üç sebebi ileri sürülebilir: Birincisi, gelenlerin sosyo-iktisadî konumlarıyla ilgilidir. Selânik gibi belli yörelerin dışında, gelenlerin önemli bir kısmı kırsal alanlardan geliyordu. Okuma yazma düzeyi düşük, köylü bir topluluktan geriye kalan bu tür kayıtlar, son derece sınırlıydı. Hatırat ya da günlük tutma gibi bir gelenek, Türk kültüründe pek alışkın olunan bir şey değildi. Bununla birlikte, yaşananları unutmak, hatırlamamak gibi, ilginç bir toplum psikolojisi de söz konusuydu.⁴⁴

Ancak, mübadele olayının üzerinden seksen yıllık bir zaman dilimi akıp gittikten sonra, üçüncü ve dördüncü kuşaklarda biraz da romantik bir yaklaşımla ortaya çıkan kökenleri araştırma ve öğrenme merakı, hiç şüphesiz ki mübadele ile ilgili çalışmaların sayısında da bir artışa sebep olmuştur. Buna bağlı olarak, hayattaki

⁴¹ Arı, *a.g.e.*, s.152; Aktar, *a.g.m.*, s.130-131; Ömer Dürri Tesal, "Türk Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi", *Tarih ve Toplum*, IX/53 (Mayıs 1988), s.52, (s.46-52).

⁴² Tolga Köker, "Göçmenlik Dersleri, Türkiye'de Zorunlu Göç Deneyimi", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.300, 308, 309; Aktar, *a.g.m.*, s.139, 142-143; Sophia Koufopoulou, "Türkiye'de Müslüman Giritliler, Bir Ege Topluluğunda Etnik Kimliğin Yeniden Belirlenmesi", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.319.

⁴³ Sabahattin Ali, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁴ Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik...", s.128.

bazı mübadillerin anlattıklarına dayanan hatırat kitapları şeklinde veya konuya değişik açılardan yaklaşan ve değerlendiren araştırmalar şeklindeki birçok kitap yayınlanmıştır.⁴⁵

Meselâ, Yunanistan'dan Florina kazasından Ayvalık'a, oradan da Kemalpaşa'ya gelen bir ailenin anılarını kitaplaştıran Engin Berber,⁴⁶ hafızalardan kağıda dökülen bu anılarla mübadele ile yaşananları aile tarihî olmaktan çıkarıp, bizleri geçmişle yeniden buluşturmaya aracılık etmiştir. Engin Berber, anıları hafızalardan alıp kağıda dökerek yaşananları aile tarihi olmaktan çıkarmış, geçmişle yeniden buluşmamıza aracılık etmiştir. Bu hikâyede mübadillerin anlatısına göre;

"1924 Temmuzuna kadar ablamlarda kaldık. Sonra gitme zamanımız gelince ve beyanname muamelelerimiz tamamlanınca, bütün eşyalarımızı denk yaparak, Selanik'e gidecek yük trenine verdik. Bizler de ablamlarla beraber, istasyona yakın olan Lijeni köyü'ne, bir Bulgar ahbabın evine misafir olduk. Bize çok ikramda bulundular. Ayrılacağımız için çok üzüldüklerini söylediler. Tabii, şu kadar yıl beraber yaşamış olmanın ve iyi geçinmenin etkisi sonucu böyle olacaktı. Ya biz, daha mı az üzüntülü idik? Yıllar yılı aynı yerlerde, dedelerimizden kalma bir kurulu düzenimiz vardı. Oralardan ayrılmak kolay mı idi?... Expres geldi. Gözyaşlarıyla trene bindik. Tren hareket ettiğinde babam: 'Çocuklar, son bir defa dönüp memleketimize bakın' dedi. Büyük buğday tarlamızın ortasından demiryolu geçmiş, tarlayı ikiye bölmüştü. Gözyaşlarımız yanaklarımızdan süzülüyordu. İçimiz yanarak ağlıyorduk. Sanki göğsümüzden ciğerlerimizden koparılmış gibi, bir acı duyuyorduk. Vodina'yı geçinceye kadar böyle devam ettik... Anayurdumuza, Anadolu'muza ve ağabeyime kavuşacağımızı, orda güzel günler göreceğimizi düşünerek, kendimizi avutmaya çalışıyorduk. (...) işte babam, aynı hayatı burada da sürdürüleceğini zannetti. Kocaman ağacı yerinden söküp, başka yere dikmeye kalkınca, sonucunda ne olacağı bellidir. İşte biz öyle olduk, çok sarsıldık."⁴⁷

Berber, İzmir'e iskân edilen göçmenlere özgü kültür unsurlarının, kamu alanına yeterince yansımadığını ifade ederek bir gözleminden bahsetmektedir. O'na göre, bir Yunanlı Atina'da, Paskalya Yortusu'nda İstanbul'da yediği yemek ve tatlıları yiyebileceği lokantaları ya da haşlanmış patates ve otlardan ibaret küçük mezelerle, Girit rakısı içebileceği Girit meyhanelerini kolaylıkla bulabilir; ancak Girit'ten, Kafkaslar'dan veya Bosna'dan on binlerce göçmenin yurt tuttuğu İzmir'de, sadece bu yerlerin yemeklerini tadacağınız bir lokanta, müziklerini dinleyebileceğiniz bir yere rastlamanın oldukça güç olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁵ Lüfti Kuzucu'nun Niğde'ye iskân edilen Krifçe mübadillerini anlatan araştırması için bkz. L. Kuzucu, *Krifçe'den Yeşilburç'a Mübadil Yaşamlar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008; Akin Üner, *Çalı Harmanı - Mübadele*, Erol Yayıncılık, Samsun, 2010; E.E. Ergir, *Giritli Mustafa*, İzmir, 2000; H.İ. Gülcan, *Mübadil İnsanlar*, Lozan Mübadele Vakfı İnsanları, İstanbul, 2010.

⁴⁶ Engin Berber, *Rumeli'den İzmir'e Yitik Yaşamların İzinde*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2002, ss. 37-55.

⁴⁷ Berber, *a.g.e.*, s. 41-42.

Bunun sebebi, Cumhuriyet'in ilanını izleyen ilk yıllarda, millî devlet inşa etmeye koyulan devletin siyasetiydi. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin böyle yerelliklere izin vermesi modernleşme projesini baltalayabilirdi. Böylece, "vatandaş Türkçe konuş" kampanyalarının yürütüldüğü dönemde, göçmenler yerli halkın kendilerine yakıştırdığı "yunan tohumu", "gâvur" gibi suçlamalara mârûz kalarak, kültür değerlerini toplumla paylaşmaya çekinmişler ve kendi içlerine kapanmışlardır. Berber'e göre, bu durum Giritli mübadillerin evliliklerini kendi aralarında yapma sebebini daha anlaşılır kılmaktaydı.⁴⁸

Günümüze değin ihmal edilmiş olan bir şey de birinci kuşak ve ikinci kuşak mübadillerin kişisel tanıklıkları ve kendilerinin kaleme almış olduğu çalışmalarıdır.⁴⁹ Bu kişilerin anlatıları çok yakın zamana kadar bilimsel ciddiyet ve nesnellik iddiasında olan akademik tarih yazımının dışında bırakılmış olsa da, günümüzde araştırmacıların önemsedığı ve ilgilendiğı önemli verilerdendir. Özellikle 1990'lardan bu yana bireysel ve toplu hafızanın ifade edilmesine, geçmişin ve göç edilen mekanların toplumdaki yerine ilişkin artan bir ilgi söz konusudur.

Raif Kaplanoğlu'nun *Bursa'da Mübadele*⁵⁰ çalışması, göçmen kenti Bursa'ya iskan edilen mübadele göçmenlerinin kente olan etkileri, mübadillerin göç yolculuğı ve gelinen yerdeki durum ile ilgili tespitler içeren; yüz yüze canlı tanıklıklara dayanan bir alan araştırmasının ürünü olması bakımından 'ilkler'dendir. Bu amaçla, 47 köye gidilerek 85 yaş civarındaki kişilerle sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Günümüzde mübadeleyi yaşamış birinci kuşak mübadillere ulaşmanın neredeyse imkânsız olduğu düşünülürse, bu anıların derlenmesi mümkün olmasaydı kişilerin hafızalarına yolculuk yapmak mümkün olmayacaktı.

Mecburî göçleri yaşayan insanların Türkiye'ye gelişinin veya geldikten sonra karşılaştıkları sorunların fazla araştırılmadığını *Bursa'da Mübadele* kitabında ifade eden Kaplanoğlu, Bursa'nın ülkemizde göçmen sorunları karşısında 'en fazla canı yanan' kent olduğunu, 'çünkü Bursa bir göçmen kentidir',⁵¹ diyerek kent tarihi araştırmalarının önemine dikkat çekmiştir.

Ancak, mübadeleden hemen önce ya da hemen sonra doğmuş kişilerle, onların kişisel deneyimlerini, anılarını ve muhacir olmanın anlamını sorgulayan sözlü görüşmelerin yer aldığı metinlerdeki mübadil ifadelerine bakıldığında, mübadillerin hikayelerinin birbirine benzediğı dikkat çeker. Mübadeleden önce sahip olunan mal varlığının efsaneleştirilmesi ve geride bırakılan memkeletin,

⁴⁸ Berber, *a.g.e.*, s.1x.

⁴⁹ Mübadele ile Girit'ten, Adana, Mersin, Tarsus ve Dört Yol'a 1924 yılında yerleştirilen mübadillerin yaşam öyküleri, örf, adet, gelenek ve görenekleriyle alışkanlıklarının 200'ü aşkın fotoğrafla gözler önüne serildiğı ve mübadelede başlarından geçen zorlukların anlatıldığı Hançerli'nin çalışması nadir örneklerdendir. Yüksel Hançerli, *Giritli Mübadillerin Son Durağı: Çukurova*, Hançerli Fotoğrafçılık Yayınları, 2007.

⁵⁰ Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 1999.

⁵¹ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.8.

geçmişin yüceltilmesi bu hikayelerin temel mevzuudur. Meselâ, Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz: Mübadele İnsanları* (1998) adlı kitabında, çok çarpıcı biçimde bu hikayeleri okumak mümkündür. Genellikle, anlatılarına başvuru yapılan kişiler memleketlerinden hoşkuyla söz ederek, oralarda ne kadar huzurlu bir hayat sürdürdüklerinden bahsederler.⁵²

Yerel tarih çalışmalarında eksiklik canlı kaynaklara ulaşım, onların anılarını günümüze aktarmada yaşanmıştır. Kurtuluş Savaşı konusunda yerel tarihçilerin geç kalmışlığı aynı şekilde mübadele konusunda da kısmen ortaya çıkmıştır. Antlaşmaların kişiler ve topluluklar üzerindeki etkisi görece az incelenmiştir.

Kent tarihi ve göç çalışmaları ile bilinen İlhan Tekeli ise, iki halkın mecburî yer değiştirmesi olayı ile balkanlaşma göçleri arasında önemli benzerlikler ve sebep sonuç ilişkileri bulunduğuna dikkat çekerek; imparatorluğun küçülmesi sırasında ortaya çıkan nüfus yer değiştirmelerinde olduğu gibi konunun sosyal ve iktisadî boyutuna da yoğunlaşmak gerektiğini söyler. Ayrıca, son yıllarda yapılan çalışmalarda ulusçuluğun ötekileştirme çizgisinin aşılmaya çalışıldığı görülmektedir diyerek, Mehmet Ali Gökçaçı'nın çalışmasında olduğu gibi yerleşme sürecinin ayrıntılandırılmasını destekler.⁵³

Ayrıca, mübadillerin eski memleketlerindeki yani Yunanistan'daki hayatları araştırmaların bir diğer eksik olan tarafıdır, denilebilir. Bir yüksek lisans tezinin kitaplaştırılmış hali olan *Girit Kandiy'e de Müslüman Cemaati* adlı kitap, Girit Müslümanlarının, Yunanistan vatandaşı olarak 1923'teki mübadeleye dek sürdürdükleri hayatı; sosyo-iktisadî ve hukukî boyutu açısından, büyük ölçüde Cemaat-ı İslamiye kaynakları doğrultusunda ele alan, dikkate değer önemli çalışmalardandır.⁵⁴

Mübadele konusu ele alınırken mübadele olgusunun geneline yönelik çalışmaların yanı sıra, belli bölgelerden gelen mübadillerin durumuna yönelik de makaleler yazılmıştır. Ancak belirtelim ki doğrudan Girit Müslümanlarının mübadelesi ile ilgili çalışmalara ilgi mevcuttur. Girit mübadillerinin durumu çalışmaların içerisinde değerlendirilen bölümler olarak karşımıza çıkmakta ya da konuyla ilgili makale düzeyindeki çalışmalara rastlanmaktadır.⁵⁵ Mübadele konulu

⁵² Mübadil anlatıları ve Mersin örneği için bkz. Fahriye Emgili, *Yunanistan'dan Mersin'e: Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

⁵³ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.48

⁵⁴ Yakın dönemde hazırlanan çalışmalardan olan bkz. Melike Kara, *Girit Kandiy'e de Müslüman Cemaati 1913-1923*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, ss.39-78.

⁵⁵ Mehmet Ali Gökçaçı, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi, İletişim Yayınları*, 5. Baskı, İstanbul, 2008, s.100; Cunda Adasına yerleştirilen Giritli mübadillerinin nüfus mübadelesinden nasıl etkilendiğini inceleyen bir çalışma için bkz. Kourfopoulou, *a.g.m*, ss.314-328; Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri", ÇITAD, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), ss.77-108; Pınar Şenışık, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi:Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler", *Studies Of The Otoman Domain*, C.6, Sayı: 10, Şubat 2016, ss.83-118.

bu çalışmaların Girit'e dair ortak noktası, özellikle 1913-1923 yılları arasında Girit Müslümanlarının sıkıntılı ve tedirgin bir hayat sürdürdüğü ve artık Rumlar ve Türklerin birlikte yaşam koşullarının ortadan kalktığı noktasıdır. Vurgulanan bir diğer nokta, Girit mübadillerinin taşınmaz mallarının akıbetinin ne olacağı ve mübadeleden sonra ne kadar Giritlinin Türkiye'de hangi şehirlere nakledileceği konusu olmuştur.⁵⁶

Bunun yanı sıra Türkiye'de mübadillerin yerleştirildiği kentler özelinde yapılan araştırmalar ile nüfus değişimi ayrıntılandırılarak, mübadelenin kentlerin demografik, sosyo-ekonomik yapısına olan etkileri değerlendirilmiştir.⁵⁷ Bu çalışmaların önemli faydası da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci içinde karşılaşılan güçlüklerin ve mübadillerin dramının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabileceği gibi bölge tarihinin daha iyi bilinmesine de yardımcı olacaktır. Mübadillerin yerleştirildikleri bölge veya şehirlerin araştırılması daha özel bilgilerin gün ışığına çıkmasını sağlayacak ve mübadillerin beslenme, barınma, sağlık, arazi dağıtımına ilişkin sorunlar, mülkiyet eşdeğerliliklerinin belirlenmesine yönelik uygulamalar, geçimin ve üretimin sağlanmasına yönelik çabalar daha anlaşılır olacaktır.

Ayrıca, kentlerde mübadillerle yapılan sözlü tarih çalışmalarının bu araştırmalarda kullanılması, mübadele olayının insanî boyutunu değerlendirmek açısından da önem arz etmektedir.

Tarih araştırmalarında Müslüman mübadiller kimi zaman getirdikleri sosyo-kültürel ve iktisadî değerler ile yerleştirildikleri iskân bölgesine katkıda bulunurken dindaş ve bizden biri olarak kimi zaman da yerli unsurlar ile yaşanan uyum sorunları, farklı dil konuşmaları sebebiyle vs. göz önüne alındığında "yabancı" olarak algılanmışlardır. Böylesi çalışmalar da mübadil bireylerin uyum, dil, kültürel açısından incelemelerine olanak sağlamaktadır.

2. Türk Edebiyatı'nda Mübadeleye Bakış

Mübadele konulu çalışmalar ve özellikle edebiyat alanında gün geçtikçe artmakta olan roman ve anı türündeki çalışmalar edebiyatı zenginleştiren ve geliştiren eserler olarak kabul edilmelidir.

Tarih yazımında görülen sıkıntılar belki de en çarpıcı şekliyle roman, hikâye ve anı türünün örneklerinde ifadesini bulmaktadır. Son dönemde Girit konulu romanların literatüre eklenmesi elbette öncelikle Girit nostaljisinin sonra da söz konusu sıkıntılarının dile getirilişinin bir yolu olarak algılanabilir. Roman, hikâye ve

⁵⁶ Cahide Zengin Aghatabay, *Mübadelelerin Mazlum Misafirleri, Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 159-160.

⁵⁷ İpek, a.g.e., Kaplanoğlu, a.g.e.; Nesim Şeker, *Türk Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması Sonucu Bursa'ya Gelen Göçmenlerin Kentin Sosyal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1923-1935)*, Bursa, 1995; Emgili, a.g.e.

anlar daha önce de belirttiğimiz gibi yaşanan acı ve sıkıntıları belki de en anlaşılır kılan türlerdir. İlk mübadele romanı olma özelliğine sahip olan çalışma Girit'ten koparılan ve Ayvalık'a göç edenlerin hüznünlü hikayesini anlatmaktadır.⁵⁸ Üçleme şeklinde yazılan romanın ikinci kitabı⁵⁹ Ayvalık'a göçten sonra burada yaşanan sıkıntılara değinmektedir. Üçüncü kitap ise 1940'ların Yunanistan'ı ve Cunda adasında geçmektedir.⁶⁰ Mübadele romanlarının başka bir örneği olarak Altınsay'ın romanı⁶¹ vapurdan son kez Girit'e bakan mübadillerin "Kritimu! Omorfı nisi!" Girit'im, Güzel adam benim." sözleriyle sona erer. Mübadele edebiyatının ilk örneklerini oluşturan sınırlı sayıdaki bu romanlar, temelde köklerinden koparılanın acısını ve hüznünü yansıtmaktadır.

Türk edebiyatında da 1923-1980 arası dönemde, Herkül Milas'ın ifadesiyle "özellikle 1960 yılına kadar, edebiyatta mübadeleye yapılan referanslar son derece azdır ve çoğu kez de dolaylıdır. Mübadele olayı ayrıca yazarların siyasî ideolojisine göre farklı biçimlerde yorumlanmıştır."⁶² Görülen o ki tarih alanında yaşanan sessizlik edebi metinlere de yansımıştır.

Meselâ, 1960 öncesi kaleme alınan bir romanda mübadele nasıl ele alınır? Sabahattin Ali'nin 1947 tarihinde yayımlanan *Sırça Köşk*⁶³ adlı öykülerinin toplandığı kitapta yer alan ve mübadeleyi konu alan ilk kısa öykü olan *Çirkince*'de mübadelenin iktisadî sonuçları üzerinde durulmuştur. Bu öykünün kahramanı olan Türk iki defa Çirkince adlı kasabayı ziyaret eder. İlk seferde, bu kasabada Rumlar yaşamaktadır. Rumlar yaşarken kasaba adeta cennet gibidir. Kasabanın sakinleri mahir insanlardır. Kasaba canlı, sokaklar temizdir. Kasaba sakinleri, gündüz incir ağaçları ve zeytinleri ile meşguldürler. Geceleri ise, mandolin çalar, kadın erkek birlikte eğlenirler. Romanın kahramanı ikinci defa kasabaya geldiğinde mübadele olmuştur. Kasabaya İskeçeli göçmenlerin gelişinden sonra kasabada, üstü başı sefil çocuklar oynamaktadırlar. Evler harap vaziyettedir. Bu evlerde insanlar ile hayvanlar birlikte yaşamaktadırlar. Romanın kahramanı yaşlı bir adama şu soruyu sorar: "Bizim elimize geçen her yer böyle mi olacak?" Yaşlı adamla olan diyalogdan çıkan sonuca göre, kasabadaki bu değişime iktisadî sebepler yol açmıştır. Yunanistan'dan buraya gelen köylüler doğdukları topraklarda tütün ektikleri için incirden, zeytinden anlamazlar. Ayrıca, yerel feodal beyler yeni gelenlerin topraklarına el koymuşlardır. Devlet dahi bu ağalar tarafından yönetilmektedir. Yazar bu öyküsü ile mübadeleye farklı bir bakış açısıyla yaklaşarak; devlet ve feodal yapı üzerinden ve mübadelenin insanlara yüklediği iktisadî yük açısından eleştirel bir şekilde bakmıştır.

⁵⁸ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları, Girit'ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, 1998.

⁵⁹ Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.

⁶⁰ Ahmet Yorulmaz, *Girit'ten Cunda'ya*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

⁶¹ Saba Altınsay, *Kritimu, Girit'im Benim*, Can Yayınları, 2004.

⁶² Herkül Milas, "Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi Metinlerin Arkasındaki Fısıltı", *Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Rennee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.330.

⁶³ Sabahattin Ali, "Çirkince", *Sırça Köşk*, Bilgi yayınları, İstanbul, 1947.

Bir başka yazar Kemal Tahir, Kurt Kanunu'nda Rumların geride bıraktıkları tarla ve evlerin eşit olmayan bir şekilde Türklere dağıtıldığını dile getirmiştir.⁶⁴ Bir başka yazar, Hasan İzzettin Dinamo'nun Ateş Yılları⁶⁵ romanına göre de, Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanların mübadeleye tabi tutulması doğru bir uygulama değildir.⁶⁶

Bir de Yaşar Kemal'in "Bir Ada Hikâyesi Dörtlemesi" vardır. Yaşar Kemal'in, Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana adlı birinci kitabı; Rumların bir adadan mübadele sebebiyle ayrılışından sonra Müslüman Poyraz Musa'nın adaya yerleşmesi etrafında gelişen olayları konu edinir. Romanda anlatılan Rumlar Osmanlı Devleti'ne bağlılık içindedirler. Yunanistan'a göç etmek istememektedirler. Romanda, Rumlar, Türkler, devlet memurları, askerî yetkililer Rumların adadan ayrılmalarını istememektedirler.⁶⁷

Millas'a göre birinci nesil yazarlar yapıtlarında mübadele öncesi yaşamı ve mübadeleyi anlatırlar. Millas'ın ifadesiyle; "yani 'görgü şahidi' gibi yazdılar. Sonraki yazarlar, olayla doğrudan ilişkileri sınırlandığı oranda daha soyut, dolaylı, zaman zaman sembolik, hatta masalımsı ve nostaljik bir anlatıma yönelmişlerdir. Özellikle ikinci ve üçüncü kuşak yazarlarda bu özellikler daha belirgindir." Bu örneklere baktığımızda anlatılanın, kişilerin hikâyesi olduğunu görürüz. Mübadele bu hikâyelerin acı finalidir. "Türk yazarlar 1930 kuşağından farklı olarak bu olayların görgü şahitleri değildir, bundan dolayı da anlatım daha soyut, daha çok genellemelere dayalı ve daha duygusaldır. Belki daha az 'gerçekçidir' bile denebilir.

Buna karşın, göç olayını yaşayanların yazdığı romanlara kıyasla son 5-10 yılda roman yazarların önemli bir 'avantajı' var: ulusçu ideolojiye ve yaşanan olaylara zamanın sağladığı bir mesafeden bakabilmişlerdir. Yaklaşımları hem daha soğukkanlı hem daha tarafsızdır."⁶⁸

Mübadele edebiyatı konusunda önemsenmesi gereken başka bir çaba da 2001 yılında kurulan Lozan Mübadilleri Vakfı'nın yayınladığı, "Mübadele'nin 85. Yılı Öykü Yarışması Seçkisidir."⁶⁹ Vakfın mübadele literatürüne bir başka katkısı Girit'in sözlü kültürel mirasının derlenerek sınırlarının bir nebze olsun bilinir kılınmasıdır.⁷⁰

⁶⁴ Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1969.

⁶⁵ Hasan İzzettin Dinamo, *Ateş Yılları*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1968.

⁶⁶ Millas, *a.g.m.*, s.333.

⁶⁷ Yaşar Kemal, *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*, Adam Yayınları, İstanbul, 1998, s.74, 222.

⁶⁸ Bkz. Herkül Millas, *a.g.m.*

⁶⁹ *Mübadele Öyküleri, Mübadelenin 85. Yılı Öykü Yarışması Seçkisi*, Der. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

⁷⁰ *Belleklerdeki Güzellik, Girit, Maniler, Atasözleri, Deyimler, Tekerlemeler*, Ed. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2007.

Sonuç

Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan mecburî nüfus değişimi, savaş ve barış görüşmelerinin sonucu olan göç vakalarından birine örnek teşkil etmektedir. Lozan Sözleşmesi, 1. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan pek çok uluslar arası antlaşmadan birisidir. Büyük imparatorlukların sona erdiği dönemde gerçekleşen millî-devlet oluşumunun ifadesidir. Ulus devletler oluşturulurken, devletlerin çıkarları için, toplulukların yerinden edilmeleri uygun görülmüştür. Bu durum da o dönemin şartlarına en uygun çözüm olarak görülmüştür.

Türk tarih yazımında yer aldığı kadarıyla mübadeleyi konu alan metinlerin tahlili, iskân, millî kimlik, anavatan, vatandaşlık, mübadelenin Türk toplumu üzerindeki etkisi ile ilgili bazı sonuçlara ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Araştırmalarda ifade edilen görüşlere bakıldığında, mübadele ile Yunanistan homojen bir yapıya kavuşmuş iken bu durum Türk toplumu için uzun vadede olumlu bir hadisedir ve mübadele Türkiye'nin homojen bir nüfus yapısına kavuşmasına etkide bulunan göç olaylarından biridir.

Müslüman mübadiller için memleket kaybı, devletleri olduğu sürece bir felaket sayılmazdı. Çünkü Müslüman topluluklar için bir toprak ya da yer duygusu her zaman Müslüman bir devlet ile ilişkilendirilmiştir. Kaybedilen topraklardan eve dönüş hep anavataına doğru olmuştur.

Öte yandan, Ege'nin iki kıyısında mübadeleyi yaşamış insan toplulukları "memleket" hasretini yaşamıştır. Evinden ve doğduğu topraklardan edilme deneyimi, iki ülkeye göç edenler için ortak bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette, nüfus mübadelelerinin ve yaşanan göçlerin insanlar için bedeli yüksektir ve özen gösterilmesi gereken bir meseledir. Göç deneyimi ile yaşanan kayıplar sonraki nesillere de aktarılmıştır.

Günümüze değin, mübadeleye dâhil olan ve Türkiye'ye yerleşen Müslüman-Türklerin deneyimlerine ilişkin pek fazla bir şey bilinmemekteydi. Ancak, ikinci ve üçüncü kuşakların, kökenlerine ve tarihi bağlarına olan ilgi giderek artmakta ve bu da Türkiye'de yapılan tarihî ve edebî çalışmalara yansımaktadır. Genel olarak, iki ülkenin karşı karşıya kaldığı bu eşsiz göç olayı ile yaşanan deneyimler farklıdır ve iki ülkenin araştırmacılarının konuyu ele alış biçimleri ve metinlere yansımaları da farklı olacaktır. Mübadeleyi farklı bakış açıları ile değerlendirmek kadar genel bir bakış açısı ile değerlendirmek de önemlidir. Türkiye için yaklaşık 400.000 civarında mübadilin iskânı, yanıp yıkılmış şehirleri ve evleri olan bir ülkede pek sancılı bir süreç olmuştur. Ancak yine de, dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, bu mübadillerin iskânın tahmin edilenin altında bir yıkım ve tahribatla gerçekleştirilmiş olması Türkiye için bir başarı sayılabilir. On yıllık bir savaş, göç, mübadele sonunda, Türkiye nüfusu dinî bakımdan homojen bir yapıya bürünmüştür.

Bu hikâyenin geniş, olabildiğince çok farklı yönünü ortaya koyarak, büyük çapta nüfus mübadelesinin sonuçlarını anlayabiliriz. Göçmen grupların, sosyal

yapıya uyum süreçleri incelenmemiştir; grup kimlikleri, siyasi tercihleri, toplumsal eğilimleri ele alınmamıştır; Türkiye'ye aktardıkları kültür unsurları, davranış kalıpları ne tür bir kaynaşma süreci yaşamıştır; yerli kitlelerle ve başka göçmen guruplarla karşılaşmalar, karışmalar ve kaynaşmalar sonucunda, ne tür bir kültür sentezi, toplumsal davranış ve kimlik kalıpları ortaya çıkmıştır; bu konular yeterince üzerinde durulmamıştır.

*"Bir anlamda, toplum mühendisliği konusunda, Türk kültür dünyası yeterince veri ortaya koymamış, yönetenler, bu verilerden hareketle, yeni planlamalar yapamamışlardır. Ortaya çıkan uyum sorunları toplumsal reflekslerin insafına terk edilmiş, gelen göçmenler, piyasa koşullarına göre, kendi göbeklerini kendileri kesmek zorunda kalmışlardır. Bir anlamda, günümüz Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik yapısı, eğilimleri yeterince irdelenmemiş, sonuçta, gelenekselliğiyle övünen, tekdüzeliğine ve türdeşliğine ideolojik boyutuyla inanan bir kitle, kendini tanıtma zahmetine katlanmamıştır."*⁷¹

Göçün öznesi olan bu insanların, duygularının, gözlemlerinin canlı bir biçimde tarihe not olarak düşülmesi, arşivlenmesi; onların yerleşim coğrafyası, tarihi ve dili, müziği üzerine önemli bulgular ortaya konularak, kolektif bilince katkıda bulunulabilirdi. Ne yazık ki göçün yaşandığı dönemde ne yönetenlerin böyle bir kaygısı olmuş, ne göçü yaşayanlar, şimdilik bilinebildiği kadarıyla canlı tanıklıklarda bulunabilmişler. Diğer taraftan, yeni kuşak mübadil çocukların da ve torunların da mübadeleye, geçmişe ve kendi köklerine yönelik her alanda yoğun bir ilginin varlığından söz edilebilir. Türkiye'de farklı dillerde yayınlar, kültürel dernekler, araştırma gurupları ve internet siteleri son dönemde birdenbire artış göstermiştir.

Bu noktada hatırlatılması gereken başka bir konu Türkiye'den gönderilen mübadillerle ilgilidir. Çalışmalarda Türkiye'ye gelen mübadillerin nerelerden geldiği, sayılan, meslekleri ve nerelere yerleştirildiklerine dair ayrıntılı bilgiler sunulurken, Türkiye'den giden mübadillerin akıbeti ile ilgili benzer nitelikte bilgilere rastlayamıyoruz. Sadece gidenlerin sayısının verildiği sınırlı bilgiler çeşitli açılardan yetersiz olarak yorumlanabilir. Gelen mübadillerin nitelik ve niceliğine dair kapsamlı bilgilerin neden gidenler için de derlenmediği soru konusudur.

⁷¹ Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik...", s.127.

KAYNAKÇA

- Akgün, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, A.T.A.S.E. Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay, Ankara, 1986, ss. 241-277.
- Aktar, Ayhan, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy", Renée Hirschon (Der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York and Oxford, 2003, ss.79-96.
- Aktar, Ayhan, "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Rennee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss.111-160.
- Aktar, Ayhan, Damla Demiröz, "Yunan Tarihyazımında Mübadele ve Göç", *Kebikeç*, No. 22, 2006.
- Ali, Sabahattin, "Çirkince", *Sırça Köşk*, Bilgi yayınları, İstanbul, 1947.
- Alpan, Aytek Soner, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. 9 (2012).
- Altınsay, Saba, *Kritimu, Girit'im Benim*, Can Yayınları, 2004.
- Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Arı, Kemal, "Migration into İzmir Following the War of Independence and its Effects", *The Three of İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1994, ss.273-282.
- Arı, Kemal, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 68, Ağustos, 1999.
- Arı, Kemal, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Mübadil Göçmenler'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (Temmuz, 1990), ss.627-657.
- Arı, Kemal, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/23 (Mart, 1992), ss.409-420.
- Arı, Kemal, "Cumhuriyet Dönemi'nin İlk Yıllarında Türkiye'de Mübadele, İmar, İskan İşleri ve Mustafa Necati", *Mustafa Necati Sempozyumu* (Kastamonu, 9-11 Mayıs 1991), Kastamonu Eğitim Yüksekokulu yay., Ankara, 1991, ss.44-57.

- Arı, Kemal, "Kurtuluş Savaşı Sonrasında İzmir'e Yönelik Göçler ve Etkileri", *Üç İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1992, ss.273-282.
- Arı, Kemal, "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri: Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye*, İstanbul, 23-25 Ekim 1995, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1995, ss.496-504.
- Arı, Kemal, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik Durum Saptaması", *Körfezde Zaman İzmir Araştırmaları Kongresi*, Der. Eren Akçiçek, Mustafa Mutluer, Cüneyt Kanat, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, Edebiyat Fakültesi, İzmir.
- Arı, Kemal, "Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim", *Bilanço 98: 75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 1999, ss.97-114.
- Arı, Kemal, Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke ve 'Fuzuli İşgal Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII18 (Temmuz, 1990), ss.691-706.
- Atabay, Cahide Zengin, *Mübadelelerin Mazlum Misafirleri, Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Balta, E.-Milas, H., "1923 Mübadelesinin Tarihsel Sorunları Bir Destan ve Sözlü Tarih", *Tarih ve Toplum*, 1996, Cilt: 25, 5(149), ss.265-266.
- Balta, Evangelia, "Mübadillerin Tarih Yazımı ve Yunan Tarih Yazımındaki Yeri", https://www.google.com.tr/?gws_rd=ssl#q=M%C3%BCbadillerin+Tarih+Yaz%C4%B1m%C4%B1+ve+Yunan+tarih+yaz%C4%B1m%C4%B1ndaki+Yeri. (Erişim Tarihi, 6.06.2017).
- Belleklerdeki Güzellik, Girit, Maniler, Atasözleri, Deyimler, Tekerlemeler*, Ed. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2007.
- Belli, Mihri, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi/Ekonomik Açından Bir Bakış*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Berber, Engin, *Rumeli'den İzmir'e Yitik Yaşamların İzinde*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2002.
- Bilsel, Cemil, *Lozan, II*, İstanbul, 1998.
- Çalışkan, Abdurrahman, *Lozan Antlaşması'na Göre Nüfus Mübadelesi ve Sonrası*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi, 1997.
- Çanlı, Mehmet, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, 130, Ekim 1994, ss.51-59.
- Dinamo, Hasan İzzettin, *Ateş Yılları*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1968.
- Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

E.E. Ergir, *Giritli Mustafa*, İzmir, 2000.

Emgili, Fahriye, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Türkiye Cumhuriyetinin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi", *TSA / YIL: 18, Özel Sayı S: 3, Ocak/January*, Ankara, 2014.

Emgili, Fahriye, *Yunanistan'dan Mersin'e: Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Erdal, İbrahim, "Mübadil Göçmenlerin Taşınması Meselesi ve Türk Vapurcuları ile Yapılan Nakil Sözleşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu*, Mayıs-Kasım 2003, Yıl:16, Sayı:31-32, Ankara, 2003.

Erdal, İbrahim, "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Mübadillerin Uyum Süreci ve Sosyal-İktisadi Değişimdeki Rollerini", *International Congress of Asian and North African Studies*, (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007, Ankara, 2007.

Erdal, İbrahim, "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardımlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:XXV, Sayı:40, Kasım 2006.

Erdal, İbrahim, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları", *Akademi Günlüğü Dergisi*, Nisan 2006, Bahar, Yıl:1, Sayı:2, Ankara, 2006.

Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri: 1860-1923*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2014.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbası, 1966.

Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Enstitüsü, 1962.

Gökçaktı, Mehmet Ali, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2008.

Gülcan, H.İ., *Mübadil İnsanlar*, Lozan Mübadele Vakfı İnsanları, İstanbul, 2010.

Hirschon, René, "Ege Bölgesinde Ayrışan Halklar", *Ege'yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

İpek, Nedim, *Samsun ve Mübadele*, TTK Yay, Ankara, 2000.

Karacan, Ali Naci, *Lozan*, Der. Hulisi Turgut, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2017.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa, 1999.

Kara, Melike, *Girit Kandıye'de Müslüman Cemaati 1913-1923*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

- Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1966.
- Kemal, Yaşar, *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*, Adam Yayınları, İstanbul, 1998.
- Keyder, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Koraltürk, M., "Mübadele İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6-7, Yıl: 1996-1997, ss.183-198.
- Koufopoulou, Sophia, "Türkiye'de Müslüman Giritliler, Bir Ege Topluluğunda Etnik Kimliğin Yeniden Belirlenmesi", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Köker, Tolga, "Göçmenlik Dersleri, Türkiye'de Zorunlu Göç Deneyimi", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, ss.291-312.
- Kuzucu, L., *Kriççe'den Yeşilburç'a Mübadil Yaşamlar*, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ladas, S.P., *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan Company, New York, 1932.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, T.I., C.I, K.I, Yay. Haz. Seha Meray, YKY, İstanbul, 2002.
- Milas, Herkül, "Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi Metinlerin Arkasındaki Fısıltı", *Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Derleyen Rennee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mübadele Öyküleri, Mübadelenin 85. Yılı Öykü Yarışması Seçkisi*, Der. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Pekin, Müfide (Der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*; Müfide Pekin (der.), *Mübadil Kentler*, Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul, 2012.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?", *TSA/YIL: 18 Özel Sayı S: 3*, Ocak/January 2014, ss.49-84.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "Türkiye'de Ana Dili Türkçe Olmayan Göçmen Topluluklara Yaklaşımlara Dair Bir Örnek: Girit Göçmenleri", *ÇITTAD*, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), ss.77-108.
- Şeker, Nesim, *Türk Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması Sonucu Bursa'ya Gelen Göçmenlerin Kentin Sosyal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1923-1935)*, Bursa, 1995.

- Şenişik, Pınar, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler”, *Studies Of The Otoman Domain*, C.6, Sayı: 10, Şubat 2016, ss.83-118.
- Tahir, Kemal, *Kurt Kanunu*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1969.
- Tekeli, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tesal, Ömer Dürri, “Türk Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi”, *Tarih ve Toplum*, IX/53 (Mayıs 1988), ss.46-52.
- Üner, Akın, *Çalı Harmanı - Mübadele*, Erol Yayıncılık, Samsun, 2010.
- Y. Demirel (Der.), “Mübadele Dosyası”, *Tarih ve Toplum*, Mart-Haziran 1994, sayılar 123-126.
- Yıldırım, Onur, “The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey”, *East European Quarterly*, 40, No.1 (Mart 2006).
- Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Elif, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayrılık*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Yorulmaz, Ahmet, *Girit'ten Cunda'ya*, Remzi Kitabevi, 2003.
- Yorulmaz, Ahmet, *Kuşaklar ya da Ayrılık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, 2002.
- Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları, Girit'ten Sonra Ayrılık*, Belge Yayınları, 1998.
- Zengin, Cahide, *Türkiye ve Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu 1918-1930*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.